

University of Groningen

Rerum novarum

Vonk, G.J.

Published in:

Sociaal Recht: tussen behoud en vernieuwing : liber amicorum voor prof.dr. Antoine Jacobs

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2011

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Vonk, G. J. (2011). Rerum novarum: Over het hedendaagse belang van een oude encycliek. In W. Plessen, & H. van Drongelen (editors), *Sociaal Recht: tussen behoud en vernieuwing : liber amicorum voor prof.dr. Antoine Jacobs* (blz. 73-85). Paris.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Rerum novarum: over het hedendaagse belang van een oude encycliek

Gijsbert Vonk*

1. Inleiding

Rerum Novarum behoort samen met Communistisch Manifest tot de meest geciteerde documenten van de geschiedenis van de sociale kwestie. Ik vermoed dat Antoine Jacobs het kent, niet alleen vanwege zijn katholieke wortels maar vooral vanwege het belang van deze encycliek voor het arbeidsrecht. Toen ik er een aantal jaar geleden voor het eerst kennis van nam, werd ik er door verrast hoe veel denkbepelden die in Rerum Novarum als ‘de weg vooruit’ werden bepleit, tegenwoordig gepercipieerd worden als vanzelfsprekendheden in het arbeidsrecht: de noodzaak van werkgevers en werknemers om zich te organiseren, de verantwoordelijkheid van beiden om in onderhandeling te treden, de plicht van de werkgever om minimale sociale rechten in acht te nemen, et cetera. Niets bijzonders zouden we zeggen, maar dat is met de wijsheid van achteraf. Zo moest iemand zich anderhalve eeuw geleden ook nog door duizend bochten wringen om de evolutieleer te suggereren en die vinden wij nu ook heel gewoon, althans de meesten van ons. Laten we het er op houden dat Paus Leo de XIII, de maker van Rerum Novarum, net als Darwin op een vruchtbaar denkspoor heeft gezeten.

In deze bijdrage heb ik mij ten doel gesteld om voor Antoine Rerum Novarum onder het stof vandaan te halen. Centrale vraag is of de tekst van louter historische waarde is of dat er nog inspiratie uit kan worden geput voor de toekomst. Ik behandel deze vraag in paragraaf 4. Daarin passeren een aantal interessante elementen de revue zoals de aandacht voor het gezin, de benadering van plichten in plaats van rechten, het belang van collectiviteiten en het communitaristische gedachtengoed. Maar eerst besteed ik aandacht aan de achtergronden (paragraaf 2) en de concrete inhoud van Rerum Novarum (paragraaf 3).

2. Achtergronden van het Rerum Novarum

Rerum Novarum (van nieuwe dingen), over kapitaal en arbeid, is een Pauselijk Encycliek van 15 mei 1891, uitgevaardigd onder Paus Leo XIII. Zij is te beschouwen als het antwoord op het sociale vraagstuk van de katholieke kerk, als alternatief voor het ongebreidelde kapitalisme maar vooral ook voor de oproep tot omverwerping van de gevestigde orde door het socialisme.

Het antwoord kwam nogal laat. Het Communistisch Manifest dat dateert uit het revolutiejaar 1848 was op het moment van verschijnen van Rerum Novarum al bijna toe aan de viering van haar negende lustrum. Het lot van de werkende klasse was zich al ten goede aan het keren. Waarom werd er pas zo laat een alternatief geformuleerd voor het

* Gijsbert Vonk is hoogleraar sociale zekerheidsrecht aan de Rijksuniversiteit Groningen en aan de Vrije Universiteit.

rode gevaar? Misschien is een verklaring dat Pius IX, de voorganger van Leo XIII, de katholieke kerk tot 1878 in een conservatieve wurggreep had gehouden. In zijn Syllabus van Dwalingen had hij zo'n beetje alles wat de moderne tijd te bieden had, afgedaan als een gevaarlijke vorm van ketterij, van vrijheid van meningsuiting tot de protestantse kerk.¹ Pius IX wist vooral wat hij niet wilde; van nieuwe opbouwende dingen wilde hij niet weten, laat staan van een katholieke sociale agenda. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat het voor de kerk pas noodzakelijk werd om een inhoudelijk antwoord op het socialisme te geven nadat bleek dat dit niet louter een idée fixe was van een paar op hol geslagen intellectuelen, maar een brede beweging die via de sociaaldemocratie vaste voet aan de grond begon te krijgen onder brede lagen van de bevolking. Ook is gesuggereerd dat *Rerum Novarum* niet te beschouwen is als een 'startschot' voor een nieuwe gedachte, maar eerder een eindresultaat van discussies die al veel langer werden gevoerd in christelijk sociale bewegingen 'van onderaf'.² Opvallend is dat de belangstelling in protestante kringen voor de sociale kwestie gelijke tred hield met die van de katholieke kerk. Het eerste Christelijk sociaal congres van Abraham Kuyper vond bijvoorbeeld plaats in 1891, hetzelfde jaar dat *Rerum Novarum* uitkwam. Toch altijd weer leuk om te weten.

Qua sfeer kan *Rerum Novarum* niet anders gedacht worden dan het Communistisch Manifest. Het Communistisch Manifest is een snedig, radicaal en opruiend document. De bourgeoisie die er voor het eerst kennis van nam, moet zich rot zijn geschrokken en achteraf niet zonder reden. *Rerum Novarum* is vooral plechtstatig, uitgemeten en omslachtig. De lezer wordt tot kalmte gemaand: laat u niet misleiden door revolutionaire taal, leg u neer bij de maatschappelijke orde; wees doordrongen van uw verplichtingen ten opzichte van anderen. Er zijn overigens ook elementen van gelijkenis: beide documenten bevatten absolute denkbeelden, kennen geen twijfel en zijn doordrongen van het eigen gelijk. De woorden "enerzijds" en "anderzijds" komen er niet in voor. Beide documenten zijn bedoeld om de lezer te overtuigen van de waarheid. Dreigementen en grote beloftes worden daarbij niet geschuwd.

Leo XIII is de geschiedenis ingegaan als een verlichte en progressieve kerkvorst die de katholieke leer heeft aangepast aan de nieuwe tijd. Intellectueel stond Leo XIII onder invloed van Thomas van Aquino, de dertiende-eeuwse grondlegger van het natuurrechtdenken en het absolutisme. Het natuurrechtdenken is gebaseerd op de overtuiging dat de menselijke orde de goddelijke wil reflecteert, waarin het onderscheid tussen goed en kwaad besloten ligt. Die overtuiging komen we in *Rerum Novarum* voortdurend tegen, bijvoorbeeld in de opvatting dat het eigendom in private handen moet liggen 'omdat de natuur dat zo voorschrijft'. Het absolutisme is minder prominent aanwezig aangezien de oplossing van het sociale vraagstuk slechts ten dele aan het wereldlijk gezag van de vorst (lees: de staat) wordt overgelaten. Het zijn vooral de organische verbanden van patronen en loonarbeiders, de sociale partners, die worden opgeroepen met elkaars belangen rekening te houden. Net als de vorst worden ook deze

¹ Syllabus Errorum, 8 december 1864.

² Zie M. Schläfers, 'Rerum Novarum' – resultaat van christelijk-sociale bewegingen 'van onderaf', *Concilium, Internationaal tijdschrift voor theologie*, 1991, p.14-25.

organische verbanden geacht te opereren namens God; de verenigingen van patroons en werklieden moesten worden gevestigd in religie.

Het belang van *Rerum Novarum* blijkt uit het feit dat er ontzaglijk veel over is geschreven. Het werd onmiddellijk een bestseller. Al enkele dagen na de verschijning waren er talloze vertalingen in omloop en de katholieke, maar ook de protestantse, liberale en socialistische zuilen drukten er passages van af in hun dagbladen en vlugschriften. De redactionele commentaren waren daarbij van lovend tot zeer terughoudend. Tegenwoordig staat *Rerum Novarum* vooral in de belangstelling als historisch document. Op internet kwam ik een bibliografie tegen waarin een eindeloze lijst van Engelstalige publicaties over *Rerum Novarum* is opgenomen.³ Bij zo iets zakt mij de moed om ergens over te schrijven snel in de schoenen, maar gelukkig heb ik mij kunnen laven aan een verzameling achtergrondartikelen, die handzaam zijn samengebracht in een nummer van het theologisch tijdschrift *Concilium*, verschenen in 1991 naar aanleiding van de honderdste verjaardag van *Rerum Novarum*.⁴

Hieronder kijken we vooral naar de tekst van het document zelf. Ik gebruik daarbij de Nederlandse vertaling, op internet te vinden op <www.RKdocumenten.nl>. Dat is echter helaas niet uit te printen als één tekst. Een uitgeschreven tekst trof ik aan in een boekje over het *Rerum Novarum* van het dr. Schaepmancentrum, verschenen in 1991.⁵

3. Korte weergave van de inhoud van het *Rerum Novarum*

De tekst van *Rerum Novarum* bevat 45 overwegingen en is geschreven als één langgerekt betoog.⁶ Toch is het inhoudelijk goed opsplitsbaar in afzonderlijke subonderdelen. Ik houd daarbij de volgende indeling aan:

- Introductie (overwegingen 1 en 2 met een aanleiding en onderwerpsduiding)
- De verdediging van het eigendomsrecht – en daarmee de verwerping van het socialisme (overwegingen 3 tot en 12)
- Alternatieve remedies (overwegingen 13 tot en met 44).
- Slotbeschouwing (overweging 45)

Het tweede onderdeel is het langste en bevat de fundering van de katholieke sociale agenda. Het is weer opsplitsbaar in subonderdelen: over de rol van de kerk, de verantwoordelijkheden van de werklieden en van de patronen, de rol van de staat en het belang van collectieve onderhandelingen.

³ Zie <http://www.shc.edu/theolibrary/resources/bibliog_rerum.htm>.

⁴ G. Baum & J. Coleman, 'Rerum Novarum: 100 jaar later. Een kritische bezinning op deze encycliek, waarin de kerk officieel de grondslag legde voor haar sociale leer', *Concilium. Internationaal tijdschrift voor theologie*, 1991, p. 5.

⁵ C.A. Smal & E.G.A.M. Breers, *De sociale kwestie. Rerum Novarum. Een verkenning in verleden en toekomst*, Kampen 1991.

⁶ Dit is een beetje lastig. De oorspronkelijke tekst bevat eigenlijk 64 overwegingen. Maar in de Nederlandse vertaling zijn deze samengeballd tot 45 en voorzien van een hoofdstukindeling en allerlei kopjes. Ik ga uit van deze 45 overwegingen maar hanteer mijn eigen indeling.

Introductie (overwegingen 1 en 2)

De eerste overweging van *Rerum Novarum* roept dezelfde 'sense of urgency' uit als het Communistisch Manifest: de sociale kwestie waart als een spook door Europa.

'De eenmaal opgewekte omwentelingszucht, die zolang reeds het politieke leven beroert, moest te eniger tijd wel van het staatkundige naar het aangrenzende sociaal-economische terrein overslaan. Inderdaad de ongekende groei der industrie, de verandering der bedrijfstechniek, de wijziging in de onderlinge verhoudingen tussen patroon en arbeiders, de opeenhoping van rijkdom bij weinigen en het gebrek bij de grote massa, voorts enerzijds het groter zelfbewustzijn der arbeiders, en anderzijds hun nauwere onderlinge aaneensluiting, bovendien het groeiend zedenbederf, - al deze factoren hebben de strijd doen ontbranden.'

Opmerkelijk is dat de analyse die ten grondslag ligt aan de sociale kwestie eigenlijk niet wezenlijk afwijkt van die van Marx en Engels. Overweging nr. 2 zou afkomstig kunnen zijn uit een leerboek over het historisch materialisme.

'Want toen in de vorige eeuw de vroegere gilden waren afgeschaft, zonder dat nieuwe hulpmiddelen in de plaats kwamen, en bovendien de staatsinstellingen en de wetten zich hadden losgemaakt van de voorvaderlijke godsdienst, vielen de arbeiders, niet verenigd en onverdedigd als zij waren, langzamerhand ten prooi aan onmenselijke praktijken van hun meesters en aan een bandeloze concurrentiezucht. De ellende werd nog vergroot door een alles-verslindende woeker, die (...) telkens weer, zij het in andere vormen, door hebzuchtige speculanten wordt gedreven. Hierbij komt het feit, dat enkele weinigen nagenoeg de gehele heerschappij verkregen over de arbeidsmarkt en over heel de handel, zodat een zeer klein aantal machtige geldmagnaten een bijna-slavenjuk hebben opgelegd aan de onafzienbare menigte proletariërs.'

Wordt in deze overweging afgerekend met het ongebreidelde kapitalisme, in overweging 4 wordt onmiddellijk duidelijk gemaakt dat het socialisme evenmin een antwoord biedt want alles wat het voorstaat is verkeerd, onrechtvaardig en verwarrend. Hiermee is de agenda van *Rerum Novarum* bepaald: waar het om gaat is een eigen sociale leer te ontwikkelen die enerzijds uitgaat van het recht op eigendom maar anders niet leidt tot uitbuiting van de werkende klasse.

Verdediging van het eigendomsrecht (overwegingen 3 tot en met 12)

Het eigendom behoort in private handen te liggen en moet zodanig worden verdeeld dat ieder het zijne toekomt. Dit uitgangspunt wordt verdedigd met referentie naar een pre-industriële arcadische samenleving waarin elk man een stukje grond heeft dat hij kan bewerken voor zichzelf en voor zijn dierbaren. Dit volgt de natuurlijke orde der dingen en is tegelijkertijd moreel imperatief; men heeft op geen enkele wijze aanspraak op het bezit van anderen, zoals bepleit door het socialisme. Deze redenering mondt uit in de volgende overweging (nr. 8).

'Het recht derhalve heeft het ganse mensdom zich niet in het minst laten beïnvloeden door de afwijkende meningen van enkelen, maar door de naarstige beschouwing van de natuur vond het in de natuurwet zelf de grondslag voor de verdeling der goederen en door de praktijk van alle eeuwen heeft het de privaateigendom gewettigd als zijnde volkomen in overeenstemming met de natuur van de mens en met een vreedzame en rustige samenleving. En de burgerlijke wetten, die, wanneer zij rechtvaardig zijn, haar kracht ontleen aan de natuurwet, bevestigen dit recht, waarover wij spreken en beschermen het desnoods met de sterke arm. Datzelfde recht is bekrachtigd door het gezag der goddelijke wetten, die ten strengste verbieden het goed van een ander ook maar te begeren: "Gij zult de huisvrouw van uw naaste niet begeren, noch zijn huis, noch zijn akker, noch zijn dienstmaagd, noch zijn rund, noch zijn ezel, noch iets van alles wat hem toebehoort." (...)'

Het eind van deze passage maakt overigens duidelijk dat de vrouw, net zoals de ezel en akker het eigendom vormt van de man. Dat hadden Marx en Engels ook al gezien toen zij het huwelijk kwalificeerden als een loutere bezitsconstructie van vrouw en kinderen. Vandaar de oproep in het Communistisch Manifest dat iedereen in een commune moet gaan wonen. Dat is niet de droom van Leo. De vader als hoofd van de familie draagt de verantwoordelijkheid voor de goede staat van zijn bezittingen, waaronder het gezin.

Het eigendomsrecht, dat zoals wij bewezen hebben, door de natuur aan de mens als individu is verleend, moet dus ook toegekend worden aan de mens als hoofd van het gezin: zelfs is dit recht hier te sterker, naarmate de menselijke persoon in gezinsverband meer belangen bevat.

Rampspoed staat ons te wachten als aan het primaat van dit private eigendom getornd wordt, zo leert ons overweging 12. De mensen zouden tegen elkaar worden opgezet en elke prikkel om te werken zou worden weggenomen. Enigszins smurkend zou kunnen worden gezegd dat op deze wijze de hele communistische geschiedenis vanaf de gewelddadige onteigeningen tot aan de teloorgang van de ineffectieve imperia achter het ijzeren gordijn accuraat door de Paus was voorspeld.

‘Bovendien is het maar al te duidelijk - afgezien van de onrechtvaardigheid - hoeveel stoornis en verwarring bij alle standen, welke een harde en hatelijke slavernij der burgers zou volgen. Onderlinge nijd, verdachtmaking en tweedracht zouden vrije baan krijgen en door aan het talent en de bekwaamheid der individuen de prikkel te ontnemen, zouden de bronnen zelf van de rijkdom uitdrogen; en de gelijkheid, die zij zich dromen, zou inderdaad in niets anders bestaan dan dat aller toestand zonder onderscheid even ellendig en onwaardig zou zijn.’

Alternatieve remedies (overwegingen 13 tot en met 44)

Dit onderdeel bevat het eigen programma voor de katholieke sociale leer. De centrale filosofie is erop gebaseerd dat klassen, rangen en standen en het kapitaal en de arbeid niet tegenover elkaar moeten staan maar moeten samenwerken. Als alternatief voor de klassenstrijd wordt het harmoniemodel gepropageerd. Overweging 15 heeft een hoog Aquino-gehalte:

‘Bij het vraagstuk, dat ons bezig houdt, is dit een hoofdfout, zich in te beelden, dat de ene klas uiteraard vijandig staat tegenover de andere, alsof de rijken en de armen van nature bestemd waren tot een hardnekkige onderlinge strijd. Geheel en al druist dit in tegen rede en waarheid, het staat zelfs integendeel ontwijfelbaar vast, dat gelijk in het lichaam de ledematen, alhoewel onder elkaar verschillend, toch bij elkaar passen, waaruit die juiste verhouding ontstaat, welke men terecht symmetrie noemt, zo ook de natuur heeft voorgeschreven, dat de twee klassen in de staat eendrachtig met elkaar samenleven en aldus het juiste evenwicht bewaren. In elk opzicht heeft de ene klas de andere nodig: geen kapitaal kan bestaan zonder arbeid, noch arbeid zonder kapitaal. Eendracht kweekt schoonheid en orde; daartegenover ontstaat uit aanhoudende strijd noodzakelijkerwijze wanorde en ruwe verwildering. Om deze strijd nu te beëindigen en om zelfs de oorzaken er van weg te nemen, daartoe bezit christendom een wonderbare en tevens veelzijdige kracht.’

Overweging 16 leert ons dat het harmoniemodel niet uitgaat van rechten die de ene klasse heeft ten opzichte van de andere, maar van verplichtingen jegens elkaar. Rerum Novarum gaat niet uit van een ‘rights based approach’ maar van ‘duty based approach’. Het tweede deel is verder zo opgezet dat deze verplichtingen voor de verschillende partijen nader worden uitgewerkt: eerst die van de staat, dan die der patroons en de werklieden. Vanaf

overweging 36 wordt een blauwdruk gegeven van de wijze waarop de arbeiders en de patronen zich moeten organiseren en samenwerken.

Centraal in de verplichtingen van de patroon staat de notie van een rechtvaardig arbeidsloon. De werkgever moet een rechtvaardig loon betalen. De hoogte daarvan wordt zo voorgesteld dat de werkmán ermee zichzelf en zijn gezin kan onderhouden. Daarbij moet hij in staat worden gesteld een stuk land te kopen, dat kan worden bewerkt met het oog op ieders levensonderhoud. “Heerlijke voordelen zullen het gevolg zijn”

(overweging 35): de armen zullen een bezittende klasse gaan vormen, het armoedevraagstuk wordt opgelost en gedwongen migraties zullen niet langer aan de orde zijn. Deze zienswijze steekt nogal schril af ten opzichte van de doorwrochte economische analyses over de loonvorming en de toegevoegde waarde van Marx. Maar de notie van het rechtvaardig arbeidsloon is niettemin invloedrijk gebleken. Er is meer tussen hemel en aarde dan enkel het marktmechanisme. Menig werkgever is aangespoord tot het betalen van een hoger loon dan het marktloon en van suppleties al naar gelang het aantal kinderen van de arbeider. Op die wijze heeft *Rerum Novarum* zelfs een rol gespeeld bij de totstandkoming van het systeem van de kinderbeijlagen.⁷

De werkmán heeft weer andere verplichtingen. Hij is onderworpenheid aan de werkgever verschuldigd, of hij moet, zoals wordt gepropageerd in overweging 16:

‘volledig en getrouw de arbeid verrichten, waartoe men zich verplicht heeft door een vrij en billijk contract; op generlei wijze het eigendom van de patroon beschadigen noch diens persoon krenken; ook bij het verdedigen van zijn belangen zich van geweld onthouden en in geen geval oproer maken; zich niet aansluiten bij misdadige personen, die op bedrieglijke wijze buitensporige verwachtingen wekken en schitterende beloften doen, hetgeen gewoonlijk uiteenloopt op nutteloos naberouw en vernietiging van vermogen.’

Wat betreft de verplichtingen van de staat wordt gewezen op de noodzaak van een wetgevingsprogramma voor de regulering van sociale vraagstukken: de regulering van arbeidstijden, een verbod op kinderarbeid, de bevordering van arbeidsomstandigheden, de bescherming van vrouwen (ook al moeten deze bij voorkeur op de kinderen passen), et cetera. Een stakingsrecht is er voor loonarbeiders echter niet bij. Dit wordt in overweging 31 met kracht verworpen.

Op geen enkele wijze mag de staat zich bemoeien met de loonvorming en de totstandkoming van arbeidsvoorwaarden. Dit is een zaak voor onderhandelingen tussen de verenigingen van patroons en van werklíeden. De staat mag zich niet begeven aan dergelijke verenigingen; hij mag zich er niet aan “vergrijpen”, maar hooguit het proces van totstandkoming van verenigingen via wetgeving faciliteren.

Verenigingen van patroons en werklíeden zijn private organisaties gegrondvest in religie en moeten onderling samenwerken. Tot die samenwerking behoort ook de suggestie om gezamenlijke fondsen in te richten waaruit betalingen kunnen worden gedaan in geval van arbeidsongeschiktheid van de werklíeden. Hiermee is zichtbaar hoezeer de traditie van het corporatisme in de sociale zekerheid omarmd is door de katholieke sociale leer.

⁷ Zie hierover ook mijn bedrage in: J. Berghman, S. Klosse & G. Vonk (red.), *Kind en sociale zekerheid*, Amstelveen: SVB 2005, p. 108-132.

Bedenken we in dit verband wel dat de onderlinge fondsen voor arbeidsongevallen waren in Duitsland door Bismarck al zeven jaar eerder ingevoerd dan dat ze door Leo XIII in *Rerum Novarum* werden bepleit.

Slotbeschouwing (overweging 45)

Overweging 45 bevat tot besluit een slotoverweging. Deze is te beschouwen als een samenvatting.

‘Ziedaar dan, eerbiedwaardige broeders, door wie en op welke wijze met kracht moet gewerkt worden in dit ingewikkeld vraagstuk. – Een ieder gorde zich aan voor de hem wachtende taak en wel zeer spoedig, opdat het kwaad, dat reeds van zo geweldige omvang werd, door trage toepassing der middelen, niet nog ongeneeslijker worde. De overheid in de staat moet er in voorzien door wetten en instellingen; de rijken en patroons moeten hun plichten voor ogen houden; de arbeiders, om wie het gaat, moeten hun doel op redelijke wijze nastreven. En wijl alleen de godsdienst, gelijk wij in het begin zeiden, het kwaad tot de wortel kan uitroeien, moeten allen er diep van doordrongen zijn, dat herstel der christelijke zeden een onmisbare voorwaarde is, zonder welke zelfs de middelen van menselijke wijsheid, die als het doeltreffendst beschouwd worden, heel weinig tot genezing zullen bijdragen.’

De genezing schuilt uiteindelijk, zo wordt ons tot slot nog toegefluisterd, in de liefde; poëtisch opgetekend uit de mond van Paulus.

‘De liefde is geduldig, is goedertieren; zij zoekt zichzelf niet; alles duldt zij; alles verduurt zij.’ (1 Kor. 13, 4-7)

4. Heeft *Rerum Novarum* ons nog wat te bieden?

Voordat ik toekom aan een positieve beantwoording van deze vraag begin ik met een kritische kanttekening. *Rerum Novarum* is in menig opzicht premodern. Omdat de encycliek is verschenen op het kantelpunt tussen de oude en de nieuwe tijd zijn er veel zaken in te vinden die nu archaïsch overkomen. Enkele van deze zaken zijn al aan de orde gekomen: het pre-industriële, arcadische ideaalbeeld waarop het rechtvaardig arbeidsloon is gebaseerd (alsof de 19^e-eeuwse woonschillen in de steden nog gebouwd moesten worden!) en de opvattingen over de verhouding tussen man en vrouw (die we tegenwoordig als “achterlijk” zouden kwalificeren). Dit is echter niet mijn punt. Dit soort denkbeelden waren in die tijd nu eenmaal gemeengoed. Er is wel een ander element dat naar mijn oordeel getuigt van een fundamenteel verouderde blik op de wereld. Dit is de visie ten aanzien van armoede en lotsverbetering. De achtergestelde mens moet zich in zijn lot schikken. Men mag niet ingaan tegen ‘de voor de mensheid vastgestelde ordening’ want dit is ‘tegen de natuur’. Overweging 14:

‘Vooraf zij vastgesteld, dat men niet moet ingaan tegen de voor de mensheid vastgestelde ordening; dat in de maatschappij het lagere niet aan het hogere gelijk kan worden. Hiernaar streven wel de socialisten: maar elk streven ingaande tegen de natuur blijft vruchteloos. De mensen immers verschillen onderling in zeer vele en voornamelijk punten: niet allen bezitten hetzelfde verstand, dezelfde bekwaamheid, dezelfde gezondheid, dezelfde krachten. Het gevolg van dit noodzakelijk verschil is vanzelf een ongelijk fortuin; hetgeen alleszins zowel aan de individuen als aan de gemeenschap ten goede komt. Immers in het gemeenschappelijke leven is verscheidenheid van prestatie-vermogen en functies noodzakelijk, om iets tot stand te brengen; en juist door het verschil van fortuin worden de mensen aangedreven, om die functies te verrichten.’

Als er nu ergens een breekpunt te lokaliseren valt tussen de moderne opvatting over sociale vraagstukken en de archaïsche visie dan is het wel op dit punt. Ofwel wij moeten ons schikken in ons lot, ofwel menen wij dat sociaal-maatschappelijke achterstanden moeten worden bestreden. Eigenlijk is het cynisch dat juist een document dat zoveel constructieve voorstellen doet voor de lotsverbetering van de achtergestelde klasse zich tot de eerste visie moet bekeren. Het werpt een schaduw over de geloofwaardigheid van de zalvende oproepen tot zedelijke deugden, harmonie en samenwerking. Telkens denk je dat de samenwerking tussen patroon en werkmans historisch alleen maar vruchten heeft kunnen afwerpen onder dreiging van sociale onrust en stakingen, op dezelfde wijze dat het bepleite programma voor sociale wetgeving alleen maar tot stand is gekomen onder dreiging van revolutie. De sociale rechtstaat veronderstelt dat er juist niet langer van wordt uitgegaan dat de mens zijn armoede verdient als een uiting der natuur. *Rerum Novarum* bevat dit inzicht nog niet.

Dit gezegd hebbende zijn er wel degelijk ook elementen die inspireren. Ik loop ze hieronder langs.

Aandacht voor gezin en kind

Kenmerkend voor de tekst is dat deze de werkmans zelden aanspreekt als individuele leverancier van arbeid maar als lid van een gemeenschap waar ook anderen deel van uitmaken. Daarmee werd al heel vroeg het statement afgegeven dat arbeid meer is dan enkel koopwaar en dat bij de organisatie van de arbeid rekening moet worden gehouden met de sociale verbanden van de werknemers. Het duurde tot aan de Verklaring van Philadelphia voordat de internationale gemeenschap zich tot deze wijsheid bekeerde.

Aandacht voor gezin en kind in vraagstukken van arbeid en sociale zekerheid is in deze dagen van totale individualisering geen overbodige luxe. Gezinnen komen in de knel, het krijgen van kinderen levert een sociaal risico op en het zijn de kinderen die daarvoor uiteindelijk de rekening moeten betalen. De post-industriële samenleving heeft met gezinnen niet veel op, ze wil flexibele en liefst laagbetaalde arbeidskrachten, ‘job-hoppers’ en verhuizers. Betaald verlof en steun in de kinderopvang zijn duur en vormen blokken aan het been van een toch al zwaar belaste collectieve sector. Met name Gosta Esping-Andersen, de hedendaagse icoon van het sociaal beleid, breekt een lans voor een nieuw gezinsbeleid. Hij pleit niet voor een gezinsbeleid waarbij het traditionele gezin met de vader als kostwinner de hoeksteen van de samenleving vormt. In plaats daarvan benadrukt hij met name dat echtparen de ruimte moeten krijgen om kinderen te krijgen en dat kinderen in hun leven optimale kansen krijgen. Het nieuwe gezinsbeleid moet erkennen dat kinderen en hun sociale verbanden ‘collectieve goederen’ zijn.⁸ Was Leo XIII een generatiegenoot dan zou hij het hiermee hartgrondig eens zijn geweest.

Een plichtenbenadering

Zoals hierboven al opgemerkt, is kenmerkend voor *Rerum Novarum* dat partijen die tot elkaar in een afhankelijkheidsrelatie staan, zoals patroon en werkmans, geen rechten hebben ten overstaan van elkaar, maar plichten. Het nakomen van die verplichtingen leidt

⁸ Zie onder meer G.E. Andersen, ‘Kinderen in de verzorgingsstaat gezien als maatschappelijke investering’ in: J. Berghman, S. Klosse en G. Vonk (red.), *Kind en sociale zekerheid*, Amstelveen: SVB 2005, p. 16-56.

ertoe dat mensen met elkaar in harmonie kunnen samenleven. De verplichtingen op hun beurt komen voort uit rechtvaardigheid. Ik kan het niet helpen een zekere ontroering te voelen bij deze voorstelling van zaken. Niet om te betogen dat het recht op billijke arbeidsvoorwaarden of op sociale zekerheid gunsten zijn waar de burger voor moet bedelen bij zijn werkgever of bij de staat. Tegenover de plicht van de één staat immers een ‘droit réflexive’, een reflexrecht, van de ander. Waar het wel om gaat is dat wij in de oorspronkelijke toestand helemaal nergens recht op hebben en dat het in de verzorgingsstaat *dankzij de ander* is dat we ons uit deze oorspronkelijke toestand hebben kunnen verheffen. Dit besef zou ons moeten vervullen met een zeker respect voor de collectieve goederen die de verzorgingsstaat te bieden heeft. Belasting en premies zijn geen diefstal uit mijn portemonnee, maar een voortvloeiende van mijn verplichtingen ten opzichte van de ander. En andersom: als ik een uitkering ontvang, dan ontvang ik die bij gratie van het feit dat anderen hun verplichten ten opzichte van mij zijn nagekomen. Dit besef is bij ons op de achtergrond geraakt, een schaduwzijde van de ‘rights based approach’ waarop de huidige verzorgingsstaat is gebouwd. Het is een verfrissend experiment om je eigen rechten te definiëren als plichten voor de ander, een recept tegen het ‘welfare consumerism’. Voordat men zegt er recht op te hebben om met 65 jaar met pensioen te gaan zou men zich eerst moeten afvragen op wiens plichten men dan een beroep doet. En als je een ander het recht ergens op ontzegt, zou je eerst bij jezelf te rade moeten gaan of je daarmee aan je eigen verplichtingen tegemoet komt. Schaf af die sociale werkvoorzieningen, weg met dat minimumloon, geen noodhulp voor illegale kinderen!

Terwijl ik dit opschrijf, weet ik dat Antoine Jacobs het met me eens zou zijn. Dat geldt trouwens ook voor mijn promotor Danny Pieters, zijn grote tegenspeler van destijds. Zo zie je maar weer: in het hogere is alles verenigd.

Respect voor collectiviteiten

In de schematische voorstelling kiezen liberalen voor het individu, socialisten voor de staat en confessionelen voor het maatschappelijk middenveld. Inderdaad treffen we in *Rerum Novarum* een voorkeur aan voor het corporatisme van werkgevers en werknemers. Toch is het zeker niet zo dat in *Rerum Novarum* de staat geen enkele rol wordt toegedeeld; deze moet collectieve instituties in bescherming nemen en mogelijk maken. Verder moet de overheid zorgen voor wetgeving waarin sociale randvoorwaarden zijn gedefinieerd (verbod op kinderarbeid, arbeidstijden, arbeidsomstandigheden, et cetera.). Deze rolverdeling tussen staat en samenleving is niet zwart-wit, markt-versus-overheid, maar genuanceerder. Het is het hedendaagse model van de ‘regulatory welfare state’ waarbij de staat niet optreedt als directe leverancier van sociale diensten maar als regisseur van een spel dat door anderen gespeeld moet worden. Tegenwoordig is deze sturingsvorm weer uiterst actueel geworden en daarmee onmiddellijk ook weer de rol van collectieve instituties. Moderne vormen van privatisering leiden tot de instelling van gereguleerde ‘sociale markten’.⁹ Voor het slagen van dergelijke markten is het van belang dat hierin niet alleen consumenten en private ondernemingen worden erkend als actoren, maar dat er ook plaats is voor instellingen die opkomen voor groepen, niet alleen

⁹ Vgl. G. Vonk & A. Tollenaar, *Social security as a public interest, a multidisciplinary inquiry into the foundations of the regulatory welfare state*, Antwerpen: Intersentia 2010, p. 211-212.

vakbonden en werkgeversorganisaties, maar ook andere ‘collectieve instellingen’ zoals belangenverenigingen, cliëntenorganisaties, vertegenwoordigingen van patiënten, et cetera. Alleen op deze wijze kan worden bereikt dat diensten hun sociale karakter behouden ondanks het feit dat ze opereren in een min of meer commerciële setting. Met andere woorden: in de hedendaagse sociale markten moeten collectiviteiten opnieuw in bescherming worden genomen en gestimuleerd. Overigens is opmerkelijk dat de voorkeur die in *Rerum Novarum* wordt uitgesproken voor collectieve oplossingen, in ons land tegenwoordig vooral bestaat in kringen van sociaaldemocraten. Teleurgesteld in de overheid die niet in staat is sociale verworvenheden in stand te houden, zoekt men naar oplossingen waarbij de werknemers en werkgevers en andere ‘nieuwe collectiviteiten’ zelf weer het heft in eigen handen nemen. Menig PvdA-ideoloog heeft zich enthousiast getoond voor deze benadering.

Het communitaristische gedachtegoed

Omdat *Rerum Novarum* zeer wel als een filosofisch document kan worden gelezen, sluit ik af met een korte bespiegeling over de inspiratie die het kan bieden voor ons denken. De vraag die bij mij opkwam is in welke mate *Rerum Novarum* als inspiratiebron dient voor het opkomende ‘communitarisme’, een verzamelnaam voor een stroming in de filosofie die niet het individu maar de gemeenschapszin centraal stelt, met voormannen zoals Walzer, MacIntyre, Giddens en Etzioni. Ik ben niet volledig in deze materie ingevoerd (om het zacht te zeggen) en vroeg daarom vriend Onno Brinkman die meer met dit bijltje heeft gehakt, om zijn licht over mijn vraag te laten schijnen. Aan zijn antwoord heb ik de onderstaande bespiegeling te danken.

Van Walzer schijnt de opmerking afkomstig te zijn dat de communitaristische kritiek op het liberalisme als de mode is om een omslag in je broekspijpen te dragen: het gaat voorbij, maar komt altijd weer terug.¹⁰ Dit geldt ook voor het hedendaags communitarisme. Waar het katholieke antwoord op de sociale kwestie een reactie vormde op het rode gevaar en het ongebreideld kapitalisme, zetten de hedendaagse communitaristen zich af tegen het hedendaags liberalisme. De gemeenschappelijke noemer van de verschillende auteurs die tot het communitarisme worden gerekend, is hun kritiek op het liberale concept van het autonome individu en de neutrale staat. Zij plaatsen tegenover de “unencumbered self” van het liberalisme, de “embedded self”, het individu dat is ingebed in de context van zijn omgeving, zoals zijn gezin en de samenleving waarin hij verkeert, waardoor hij niet (volledig) in staat is als een autonoom wezen zijn eigen doelen te bepalen. Het individu kan zich pas volledig ontplooien als onderdeel van een groep.

Rerum Novarum past uitstekend in deze visie van de embedded self. Het is echter opvallend dat het moderne communitarisme nauwelijks refereert aan zijn 19^e eeuwse wortels. Ook Balkenende, die zich op het communitarisme voorstaat, doet dit niet. In plaats van Abraham Kuyper put hij zijn inspiratie uit het werk van de Amerikaanse Amitai Etzioni. Met de leegloop van de kerken heeft ook het intellectuele erfgoed van de kerk kennelijk aan relevantie verloren.

¹⁰ M. Walzer, *Thinking Politically*, New Haven & London: Yale University Press 2007, p. 96.

Alasdair MacIntyre haalt de banden met de katholieke traditie nog het meeste aan door zijn afwijzing van de staat en zijn verwijzingen naar katholieke iconen als Thomas van Aquino en St. Benedictus.¹¹ Maar ook ondanks zijn bekering tot het katholicisme, vind je zelfs bij hem geen verwijzingen naar canonieke teksten als *Rerum Novarum*. Dat is evenmin het geval in het werk van Walzer, die zich zelf overigens tot de sociaaldemocraten rekent. Zijn opvattingen over de verdelende rechtvaardigheid komen voort uit zijn uitgangspunt dat de mens ten diepste een sociaal wezen is. Deze overtuiging probeert Walzer te verzoenen met de principes van de liberale rechtsstaat. Ook hij staat ver af van Leo XIII, als hij op zoek gaat naar de gemeenschappelijke normen die in de samenleving gelden. Ten slotte is de katholieke sociale leer ook niet wezenlijk van invloed op auteurs als Anthony Giddens en Amitai Etzioni die in hun boeken, en ook in hun persoonlijke adviezen aan regeringsleiders, de receptuur van de communitaristische filosofen panklaar hebben gemaakt voor politieke consumptie.¹²

Afgaande op deze korte analyse van mijn informant moeten we dus wel tot de slotsom komen dat de invloed van *Rerum Novarum* op de schaal der dingen ook weer niet overdreven moet worden. Het heeft zijn waarde gehad, bevat nog steeds waardevolle inzichten, maar biedt hedendaagse filosofen en politici geen inspiratie meer. Er doen zich echter momenten voor dat dit betreurd kan worden. Twee paarse coalities en vier kabinetten van de gereformeerde Balkenende hebben de rol van de overheid verkleind en hebben de burger zijn individuele verantwoordelijkheid teruggegeven. Maar dit is ten koste gegaan van het maatschappelijke middenveld en de sociale cohesie. “Normen en waarden” zijn niet de door de gemeenschap gedragen concepten, maar vormen slechts legitimatie voor het eigen handelen. De verhuftering van de samenleving is, zoals wel wordt opgemerkt, niet het gevolg van een afgenomen normbesef bij de individuele burger, maar van het afnemen van collectieve normen. De brievenbuszeikende parlementariër neemt de bewoner van de grachtengordel de maat en vice versa omdat zij geen gemeenschappelijke waarden meer koesteren, althans in hun eigen perceptie. Gevoelens van ontevredenheid richten zich nu, bij gebrek aan maatschappelijk midden rechtstreeks tot de staat. Mensen die zich over deze ontwikkelingen zorgen maken kunnen nog steeds inspiratie vinden bij de inzichten die aan *Rerum Novarum* ten grondslag liggen.

Mag *Rerum Novarum* nu ook weer niet de hemel worden ingeprezen, Leo XIII werd op 19 januari 1904 zalig verklaard. Een zaligverklaring wens ik Antoine Jacobs niet toe. Ik zie hem liever levend in vlees en bloed, onrustig zoekend, met streken en met koddigheden. Wel wil ik hem op deze plaats heel erg bedanken voor zijn bijdrage aan mijn interesse voor het sociaal recht en de denkbeelden die daarachter schuilgaan, waaronder dus ook *Rerum Novarum*.

¹¹ A. MacIntyre, *After Virtue: A study in moral theory*. Notre Dame: University of Notre Dame Press 1981.

¹² Bekende boeken van hen zijn respectievelijk: A. Etzioni, *The New Golden Rule*, New York: Basic Books, 1996; en A. Giddens, *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity, 1998.